

ADALÉKOK NÉHÁNY IGEKÖTŐ TÖRTÉNETÉHEZ

KÁLMÁN BÉLA

1. 1987-ben jelent meg két kötetben egy tanulmánygyűjtemény Szabó T. Attila 80. és Jakó Zsigmond 70. születésnapjára (Forschungen über Siebenbürgen und Seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó I–II. Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. Dr. Dr. Rudolf Trofenik, München 1987).

Ennek első kötetében olvasható "Zur Geschichte einigen ungarischen Präfixe" c. kis cikkem. Mivel az említett emlékkönyvben összesen három nyelvészeti tanulmány kapott helyet, a könyv ára rendkívül magas, ezért hazánkban szinte csak a könyvtárak vették meg. Így a magyar nyelvtörténet művelői közül kevesen és későn jutottak hozzá.

Ezért említett írásom magyar változatával (nem magyarra való visszafordításával) tisztelgek az ünnepeltnek.

2. Számos európai nyelvben található igekötők. Egyes nyelvekben lehetnek elválók, másokban elválaszthatatlanul, szervesen kapcsolódnak az igéhez, annak jelentését módosítják vagy teljesen új jelentést kap az igébe beolvadó igekötő. Az indoeurópai nyelvek szinte mindegyikében megtalálhatók: a görögben, a latinban valamint az újlatin és szláv nyelvekben. E nyelvekben az igekötők különböző szabályokkal és elevenséggel fordulnak elő rendszerint lativusi jelentésű prepozíciókból (előjárókból) alakultak ki.

A finnugor nyelvek közül csak az ugor nyelvekben (magyar, vogul, osztják) és az észtenben fejlődtek ki teljesen a ma is eleven igekötőrendszerek. Hogy miért nem voltak meg az uráli alapnyelvben az igekötők, azt talán az is okozta, hogy hiányzott az alapnyelvben a prepozíció szófaja. Az ugor korban azért már számolhatunk igekötők meglétével, hiszen mindegyik ugor nyelvben azonos módon használják őket, több igekötőnk pedig finnugor tövű mint az *el-*, *ki-*, *át-*. Az ugor és az észten igekötőrendszer azonban egymástól függetlenül fejlődött. Így tehát nehéz volna igazolni, hogy a magyar igekötőrendszer szláv vagy német hatás eredménye volna. A szláv nyelvekben az igekötő nem válhat el. A németben elválhat ugyan, de nem kerülhet az igekötő és az ige közé valamilyen segédszó, mint a magyarban: *megmond*, *mondd meg!*, *meg ne mondd!*, *meg akarja mondani*. A németben van el nem váló igekötő: *ich beginne*, *er beginnt nicht*, *er will beginnen.*; elváló igekötő *zugeben*, *ich gebe zu*, *gib nicht zu!* Ha spontán fejlődés is hozta létre egyes finnugor nyelvekben az igekötő szófaját, az észtenben és a magyarban lehetséges, hogy egyes igekötős igék tükörfordításként kerültek a finnugor nyelvekbe, például *leigáz* < német *unterjochen*, *beldt* < *einsehen*. A környező

nyelvekből ugyanis nemcsak szavakat, hanem kifejezéseket is átvettünk. I. még észt *läbi rändama*, német *durchwandern*, észt *üle valgustama*, német *überlichten* stb.

Az igekötő már első nyelvemlékeinkben felbukkan, de használatuk csak a kódexek korában terebélyesedik ki (Bárczi-Benkő-Berrár MNyT 397, Benkő Árp. 264). Az igekötő számos változáson, rövidülésen ment át mai alakjáig. Pl. *+belū* (főnév), *beleū belé*) lativusz ragos főnév *Belé* > *bé~be*.

Minden magyar igekötő lativusz-ragos volt eredetileg, akárcsak az obi-ugor nyelvekben és az észtben. A magyar igekötők töve mind finnugor eredetű, néhány ismeretlen vagy vitatott, de jövevényszó nem akad köztük. Irányjelző funkciójuk is gyakran megmarad, de elvontabb jelentést is kaphatnak. Legtöbbször a befejezettséget (is) jelölik. Jelentéssűrítésre is alkalmasak, mint *elvarázsol* (varázslattal láthatatlanná tesz), *elkönyörög* (könyörgéssel megszerez) vö. Soltész 59, 64. Az igekötő teljes jelentésváltozást is okozhat: *jegyéz-eljegyéz*, *követ-elkövet*, *dől-bedől*, (*be- leomlik*, újabban: jóhiszeműen elhisz csalárd vagy beugrató beszédet), *hajt-felhajt* (1. egy hajtásra megiszik valamit, 2. nagy utánjárással megszerez.)

3. A magyar igekötőkre vonatkozó nagyobb tanulmányok közül Soltész Katalin könyvét kell említenem (Ősi magyar igekötők Bp. 1959), bár ő az igekötők történetével csak futólag foglalkozik, és csak a leggyakrabban előforduló (*meg-, el-, be-, ki-, fel-, le-* névutókat tárgyalja igen alaposan könyvében. Rövid, de rendkívül fontos megállapítások találhatók B. Gergely Piroska Magyar történeti nyelvtan című kolozsvári egyetemi jegyzetében (Cluj-Napoca 1976. 74–77. 1.) Ebben röviden vázolja az igekötők szófaji és alaki változásait a Halotti Beszédtől napjainkig. A magyar igekötők történetéről a legújabb kismonográfia: Máta Mária, Igenévrendszerünk történetéből c. műve (MNyTK 187. sz. Budapest, 1989).

A Szabó T. Attilától gyűjtött és szerkesztett (A második kötettől szerkesztő munkatársakkal együtt) Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (a továbbiakban Tár) a magyar igekötők történetéhez is kimeríthetetlenül fontos forrás. Ebben a 16. századtól a 20. századig terjedő erdélyi forrásokban található névutók alaki és jelentésmódosító változásai szinte évtizedről évtizedre követhetők. Az alábbiakban csak az *agyon-*, *alá-*, és az *által~átal-* igekötők változataira említek példákat a Tár-ból. A Régi Magyar Glosszáriumot (RMG), Jókai Kódexet (Balázs és Jakab-Kiss) és a TESz. adatait is figyelemmel kísértem.

4. Igekötőrendszerünk egyik legfiatalabb tagja az *agyon-*. 1. halálra, 2. eltúlozva, túlságosan (MÉK). Az *agy* szó finnugor eredetű. Régebbi jelentése pl. 1405, 'koponya, fej', 1628-tól kezdve vannak adataink az 'agyvelő,

ész' jelentésre is. Az *agyon* 'fejre, fejbe'. 1558 után még csak az *üt* és rokonértelmű igékhez járulhat határozóként vagy igekötőként. Mivel azonban a fejbeütés gyakran halálos kimenetelű volt, az eredeti jelentés visszaszorult és az igekötős ige főképpen 'öl, gyilkol' jelentést vett föl. A XVIII. század óta azonban már csak igekötőnek tekinthetjük, és azóta átvitt értelemben (túlságosan, nagyon) is használjuk (TESz. *agyon* c. a.).

Nincs meg igekötőként sem a Jókai kódexben, sem a Régi Magyar Glosszáriumban. A Tárban az *agyon üt*, *agyon ver* stb. csak annyit jelent, hogy 'fejbe ver', a 16. századi adatokban. Gyakran a sértett maga mondja el a bíróságon, hogy *agyon ütötték*, tehát élve maradt. Egy másik példában egy hullát „ütöttek agyon”. Néhány példa a Tárból: 1590: *ha oda nem buht volna (a hordó mögé) hat agion hagította volna Istwan Kowachnet*. Itt és néhány következő példában végződhetett az ütés halállal is: 1776: *agyonlő*, 1818: *agyonönt*, *agyonstjt*, de 1597: *S. J. az megh holt embert is agion suita az chiakannyal*. 1570: *B. S. az vton Egy Bottal vgy vteotte volt agyon, hogy most is megh lacchyk az helye*. 1592: *T. P. az fogoly Bachy Thot Istwant egi bottal agionewte ... az sebes legien westegh ewl wala egi padon*. 1633: *egyky legeni agion üte az szabljauul hogy ugian megh czattana a fejemen ugy futek ky és tolvajt kialtek*. A mondatok egy részében nem derül ki, vajon az *agyoncsapás* halálos kimenetelű volt-e vagy nem, a többinél a szövegből kiderül a pontos jelentés.

A mai magyarban (MÉK) az igétől függ, vajon az *agyon*- jelentése 'halálosan' vagy 'túlságosan'-e. Az előbbire példák: *agyongázol*, *-kínoz*-, *-lő*-, *-nyom*-, *-rug*-, *-stjt*-, *-szorít*-. Az utóbbira példák: *-ázik*, *-beszél*, *-cicomáz*, *-dicsér*, *-hallgat*.

5. Az *alá*- gyakori névutó a magyarban. Mint igekötő először 1307-ben bukkan föl egy helységnévben (TESz.): *Alayarou*: (egy örvény). A Jókai-kódexben csak egyetlen példa van rá: *Ez alá yrt* (Balázs 111. o. 12. sor). A latin eredeti alapján nem a mai 'aláír' a jelentése, hanem 'leír'. Az RMG-ben a következő igék találhatók *alá*-igekötővel: 1486: *-horgat* 'lelóg', 1520 *-vet* 'ledob', 1560: *cseppeg*, *-függ* 'lelóg', *-hajol*, 1577: *-hoz*, 1595: *ír* 'leír'. Amint látjuk, a korai példákban az *alá*- megfelelője a mai nyelvhasználatban a *le*-igekötő.

A Tár-ban az *alá*-igekötő 58 igéhez (nomen verbáléhoz és igenévhez) járulhat. Mivel a Tár csak a *Házsongárd* címszóig jelent meg, nem hasonlítható össze az *alá*- igekötő a *le*- adataival. Az *alá* > *le*- névutóváltás a 18–19. században történhetett. A MÉK 45 *alá*-igekötős igét közöl. Ez kisebb, mint a Tár-ban előfordulók száma, de a legtöbbször még stílusértéket is közöl a MÉK: régies, irodalmi, ritka, szaknyelvi. Ugyanez a szótár 11 olyan párhuzamot közöl, amelynek más-más jelentése van az *alá*- és a *le*- igekötős

szónak. Más a *lehúz* és *aláhúz*, *letart* és *alátart*, *leás* és *aláás*, *aláír* és *leír*. Az *alá*-gyakoribb a nyelvjárásokban, mint a köznyelvben, ahol a *le*- számos ige elől kiszorította.

6. Az *által*~*átal* egy finnugor mutató névmás ragos alakjából keletkezett (MSzFE *által* c. alatt), majd névutó lett belőle, végül ige kötő is. Az ige kötő hangtete általában addig kopik, ameddig *egy* szótagig sorvad. A névutók többsége azonban két szótagú marad, de egy szótagra is redukálódhat (a folyón át). Nyelvjárásokban gyakran az ige kötő is két tagú: *átal*~*átu* alakban.

A szó először jelzőként fordul elő egy dülönévben 1248-ból. Ma inkább eszközhatározói névutóként használják. Ige kötőként régies, nyelvjárásias, a köznyelvben elavult (TESz).

Az *át*- ige kötő jóval később, 1519-ben bukkan föl *alth* alakban. Ez az *által*~*átal*-nak képzőtlen alakja. A szóvégi -1 nélküli alak a 18. század vége felé keletkezhetett. Most van egy 'keresztül' jelentésű ige kötő, névutóként pedig térre és időre vonatkozik, mint a *folyón át* illetve *egy nyáron át* (TESz).

Az ige kötői *által* (*átal*~*által*) a Jókai-kódexben fordul elő először a *megy*, *vet* és *visz* igeék előtt (Jakab-Kiss). A RMG-ban a következő igeék előtt találhatjuk: 1456: *folyik*, -*megy*, 1470: -*üt*, 1550: -*ír*, 1577: -*ért* (megért), -*hat*, -*lát*, -*néz*, -*úszik*, 1590: -*hidat*, -*mehet*, 1595: -*gázol*, -*kel*.

A Tár adatai igen nagy számúak, mintegy száz példát találhatunk. Ma már mindegyikben — ahol az ige kötözés használatos, *át* alakban ír-nánk. Ez az időtartam nagyon tanulságos: az *által*~*átal* ige kötő-alak a XVI-XVII. században található, de még a XIX. században sem ritka. Az adatok egyharmada a XIX. század első feléből való. E század második feléből csak három példára akadunk, a többi adat *át* ige kötős.

Az erdélyi szó köznyelvi jelentését a szótár szerzője rendszerint *át* ige kötős alakban adja meg. 9 adatban a *keresztül* ige kötőt használja. Számos — általában elavult — szóban, szókapcsolatban más ige kötőt használ: *általcserél* 'elcserél', *általért* 'megért', *általkertel* 'hozzákerít' (földterületet), *által-kötő-fa* 'összekötő gerenda', *általlál* 'belát' (einsehen), *átmasérol* 'vé-gigsöpör', *közbeölt* 'közbeszól beleszól', *általkereszt* 'elrekeszt', *általül* 'le-átül', *általszállítási díj* 'örökösödési illeték'.

Az *át*- ige kötő ebben az alakban a Tár XIX. századi adataiban fordul csak elő. 1859: *átad*, 1852: *átbocsáttatás*, 1878: *átír*, 1849: *átküld*, 1855: *átlebeg*, 1850: *átmehet*, 1877: *átört*, 1838-45: *átugordik* 'átugrik, játszik', 1841: *átváltoztathatik*, 1859: *átvett*. Ezek szerint az *át*- ige kötő legfiatalabb előfordulása a Tárban 1838-45 és a legkésőbbi *által*- 1867. Így Erdélyben az ige kötőváltás pontosan a XIX. század közepén történt a beszélt városi nyelvben. A nyelvjárásokban a XX. század közepén (1939-62).

A Nyelvatlasz gyűjtéseiben még gyakran találunk *áto~áta~átal* stb. alakokat. Két izoglossza elég tisztán kirajzolódik. A Dunántúl délnyugati részén (Vas, Zala, Somogy és Baranya megyében, valamint Veszprém megye egy részén az *áto-*, *átu-*, *áti-*, *áta-*, található. Az egykori Partiumban és Erdélyben az *átal~által-* voltak a XX. század közepén följegyezhetők. Ezért meglepő, hogy a XIX. század közepén az erdélyi regionális köznyelvben is fennmaradhatott.

A magyar Értelmező Kéziszótárban az *által* igekötőt 'régies, nyelvjárásias' stílusjelzéssel látja el a szerkesztő. A következő igekötős igéket említi: *általjár*, *általlép*, *általmegy*, főnevesedett összetételben *általvezető*. Ugyanakkor az *át-* igekötős igék száma eléri a háromszázat. Mivel az *át-* igekötő eleven, további igekötős igék is lehetségesek.

7. Az eddig leírtakat a következőképpen foglalhatom össze: Az *agyon* határozószó viszonylag későn vált igekötővé. Eredeti jelentése: 'fejre' (XVII–XVIII. sz.), később 'halálra, halálosan' jelentést kapott, majd egyes igékben a túlzás kifejezésére szolgált a XIX–XX. században. A XVIII. században már igekötőnek számítható. Kifejlődött az *alá* és a *le-* igekötő-pár nagyon hasonló jelentéssel, majd a *le-* fokozatosan kiszorította az *alá-* igekötőt. Az *által-* igekötő a XIX. század közepétől régies, nyelvjárásias alakváltozat lett és a köznyelvben az *át* változat kiszorította, de a nyelvjárások egy részében ma is él a hosszabb változat.

A főbb források:

- Balázs = Jókai-Kódex XIV–XV. század. A nyelvemlék betűinek olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel ellátva közzé teszi P. Balázs János. Akad. Kiadó, Budapest, 1981.
- B. = B. Gergely Piroska, Magyar történeti nyelvtan. Cluj-Napoca, 1976.
- Jakab-Kiss = Jakab László-Kiss Antal, A Jókai-Kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1976.
- M. = Máta Mária, Igenévrendszerünk történetéből (MNyTK 187. sz.) Budapest, 1989.
- MÉK = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József-Szőke István... Budapest, 1972.
- RMG = Régi magyar glosszárium. Szerkesztette Berrár Jolán-Károly Sándor. Budapest, 1984.
- Tár = Erdélyi magyar szótörténeti Tár I–IV ív (A-Há). Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, 1976–1984.